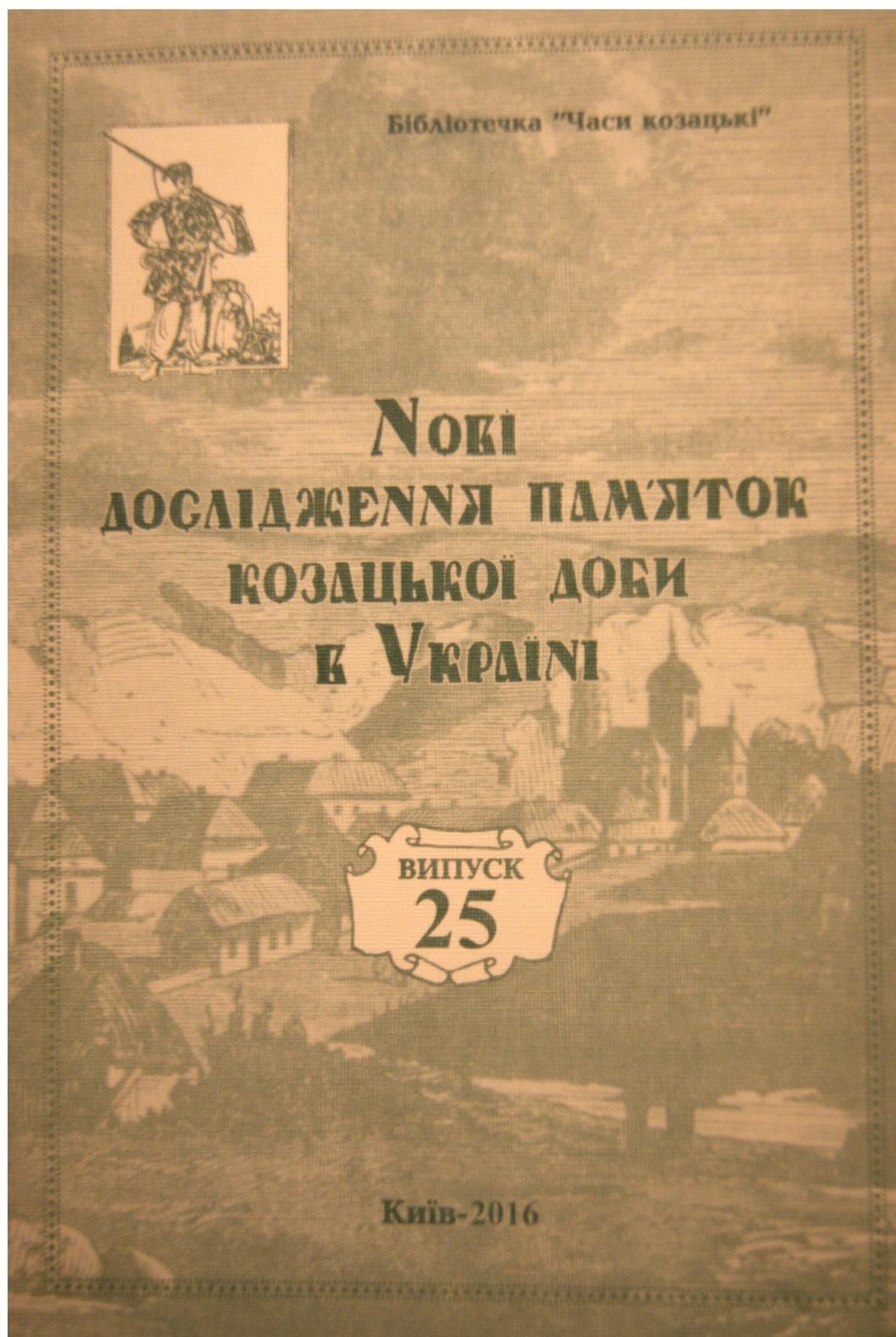

Харлан О. Характерники як стратегічна складова козацького війська за польськими джерелами XVII ст. // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. Присвячений світлій пам'яті Д.Я. Телегіна. Вип. 25. – К., 2016. – С. 242-247;

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОШК
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Національна історична бібліотека України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ’ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

**Присвячується світлій пам’яті
Д. Я. Телегіна**

Випуск 25

Київ – 2016

ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ярмошик Іван (Житомир)	
Станіслав Жолкевський і українські козаки: вороги чи бойові соратники?	189
Дуняк Євген (Ніжин)	
Козацька тематика в масовій культурі у Франції.	195
Сокульський Арнольд (Запоріжжя)	
Тарас Шевченко і українське козацтво Т. Г. Шевченко і ідентичність нації.	199
Щерба Діана (Київ)	
Збірка портретів діячів козацької доби з колекції Скоропадських: за матеріалами Музею гетьманства.	205
Бевз Людмила (Київ)	
Традиція рукоділля жінок родини Скоропадських (на прикладі фондів матеріалів Музею гетьманства)	209
Шмиголь Любов (Чигирин)	
Портрет Богдана Хмельницького XIX ст. з фондів НІКЗ "Чигирин"	213
Походяща Олена Борисівна (Київ)	
Портрет Михайла Ілліча Милорадовича в колекції Національного музею історії України.	216
Бартош Алла (Київ)	
Полтавський полковник Павло Герцик – ктитор Хрестовоздвиженської церкви Києво-Печерської лаври.	220
Шмиголь Любов (Чигирин)	
Портрети історичних діячів козацької доби з фондів НІКЗ «Чигирин». Історія формування збірки.	226
Куштан Дмитро (Черкаси)	
Арсенал Черкаського замку за ревізіями XVI – поч. XVII ст.	230
Ідрісов Дмитро (Київ)	
Витоки та початковий етап втілення народного образу козака Мамає на прикладі зібрання картин музею Івана Гончара.	234
Лис Сергій (Луцьк)	
Походження образу козака Мамає в українській міфології та народному мистецтві.	238
Харлан Олександр (Дніпро)	
Характеристики як стратегічна складова козацького війська за польськими джерелами XVII ст.	242
Хоменко Павло Петрович (Київ)	
Агапій Гончаренко - мандрівний козак-монах.	247
Рябуха Юрій (Маріуполь)	
Козацька кіннота часів Хмельниччини.	251
Ковалець Тарас (Чернівці)	
Маловідомі щоденники облоги Замостя 1648 р.: публікація джерел.	256
Сивяк Іван (Київ)	
Документообіг Війська Запорозького Низового з Новою Сербією.	264
Жуковський Мирослав (Нікополь)	
Незабутий ювілей.	268
Серова Олена Юрївна (Київ)	
Обрядовість як феномен видовищної традиції козацької доби.	274

Харлан О.В. (Дніпро) Придніпровська державна академія будівництва та архітектури, кандидат архітектури, доцент

Характерники як стратегічна складова козацького війська за польськими джерелами XVII ст.

Ідея написання даної роботи виникла не випадково. Після опрацювання певної кількості історичних джерел, які стосуються специфіки стратегії військових угруповань запорозьких козаків в різні часи, особливостей їх фортифікаційного будівництва і поведінки в екстремальних умовах в ході бойових дій, припала до уваги наявність певної кількості згадок про представників окремої складової козацького війська, що добре відома широкому загалу завдяки популяризації останніх років, під назвою «характерники».

Серед дослідників козацтва та козацького часу не існує певного інтересу до явища під назвою «характерник», більшість праць відомих сьогодні, що висвітлюють дану проблематику мають популярний характер.

заходах, що присвячувались козацтву, оспівували славу і звитягу козацтва. Майже завжди, в працях та подіях, що присвячуються козацтву, оспівують його славу та звитягу, згадка про характерників і зацікавленість ними лунали у контексті казкового, маловідомого і легендарного, без посилань на джерела і певних прив'язок до часу і імен. Прогалини документального характеру даного явища з часом сприяють виникненню міфологізованого образу характерника, наділеного надзвичайними казковими здібностями, прикрашеного за рахунок проведення певних аналогій з використанням різноманітних наукових спостережень. Дослідники різних наукових напрямків, використовуючи матеріали з релігії, філософії, філології, культурології, психології, езотерики, фольклору [4; 5; 6, 61-65; 7, 35; 8, 124-127; 11, 74-78; 15, 56-59; 17, 156-158; 19, 604], пробували пояснити певні особливості виникнення, існування та належності даної групи в лавах козацтва. Історики в своїх дослідженнях вказували відсутність

документальних джерел і єдиним джерелом у цьому питанні вважали фольклорні джерела [18, 144], хоча окремі з дослідників вказували на можливість розгляду характерників у якості історичного об'єкту [1, 5-11; 16, 209], їх думка й досі залишається поза увагою. В даній праці ми не ставили за мету пояснювати походження слова характерник, оскільки це тема окремого дослідження¹. Хотілося б запропонувати широкому загалу матеріали відомих історичних джерел, в яких зустрічаються згадки про реальних історичних осіб, що за життя вважалися характерниками. Не дивлячись на відомість серед фахівців, окремі сторінки досі не привернули увагу дослідників, тому користуючись нагодою звертаємо знову на них увагу.

Перше джерело відноситься до періоду після поразки повстання Павлюка під Кумейками, коли було обрано гетьманом Дмитра Томашевича Гуні (керував кіннотою) і Остряницю (наказний або польовий гетьман, керував піхотою). Це щоденник похідного капелана в коронному війську Симона (Симеона) Окольського опублікований в 1638 році². Посилання на його щоденник знаходимо у відомих працях С.Величка [3, 183-296] та П.Куліша «Польсько-козацька війна 1638 року». Куліш вказує, що головними джерелами при складанні даної праці слугували *Contynasya Duaryusza Woiennego, przez Szymona Okolkiego* і рукописи імператорської публічної бібліотеки польського відділу № 94 [12, 327].

Події, що нас цікавлять, описані в щоденнику, відбуваються в кінці травня на початку червня 1638 року, коли козацьке військо підійшло до міста Лубни, очікуючи підходу двох козацьких полків. Один полк очолював Путивлець, а другий – Сокирянський. Нас цікавить саме полковник Сокирянський

¹ На сьогодні важливим завданням є визначення тлумачення значення слова «характерник» і схожих на нього термінів, оскільки в різних працях існує плутанина розуміння даного слова. Слід правильно трактувати і розрізняти наступні слова: химеродник, чаклун, чарівник, галдовник, пластун, . Більшість авторів не розрізняють значення кожного з вище приведених термінів;

² Окольський Симеон (1580-1653) – монах домініканського ордена, польський хроніст. Брав участь у придушенні шляхтою низки повстань на теренах України. Вів щоденники (опубліковані в 1638-1639 рр. в Замості).

(у інших авторів Секирявий [14, 195], або Шекеравій [3, 229]). Цього, старого отамана, було відправлено Яковом Остряницею від Сліпорода до Лубен з міцним піхотним угрупуванням для захоплення польських коней та нападу на військо Потоцького з боку міста Лубни назустріч з Остряницею, який би напав з боку степу.

Розлога характеристика Сокиряного (Сокірного) Кулішем, що приводиться нижче на наш погляд, характеризує його як досвідченого воїна: «Сокиряний славився успіхами в морських походах, умів зачаровувати повітря і зброю, відрізнявся хитрими вилазками і засідками, словом – це був *пласун* і разом *характерник*» [3, 229; 12, 347]. Слід вказати, що в даній роботі доволі велика кількість дійових осіб отримали описові портрети, але саме таких більше нема. Більш того, читаючи далі, стає зрозумілим, що даний опис використовувався не для пояснення чогось неймовірного, або казкового з боку козацького війська, під час розповіді польського похідного капелану: «...Але в теперішньому випадку чари йому зрадили, а в обмані неприятеля він занадто вже перехитрив. Він хотів обійти його (урядова армія на чолі з польним гетьманом Миколою Потоцьким – О.Х.) болотами, лісами і байраками, що об'єднувалися один з другим річками Сліпорода, В'язівок, Булатца і тяглися до самого міста мальовничими до сих пір яругами. Умудрений обхід зайняв у нього більше часу, ніж він на те розраховував...» [12, 347-348]. Обійшовши польське військо Сокиряний несподівано з'явився на правому березі Сліпорода і під час нічної розвідки був захоплений в полон і відвезений до канівського старости Яреми Вишневецького. Це сталося в наслідок непередбаченого відходу військ Остряниці, які були повинні знаходитися в даному місці. Ось як описував Симон Окозький полон характерника: «...Наступил, за уступлением Острианина з пляцу немалый полк з Шекеравим своевольних под обоз, а иж в ночи прийшол, для лепшого розезнаня що за обоз и люд, отшедши от своих для гуку, на дуба впялся и так присмотрувался. Постерегли того реестровии казаки и, прыскочивши, взяли...» [3, 229].

Як бачимо, після тактичної помилки Остряниці дива не сталося і досвідчений полковник потрапив у пастку реєстрових козаків. Автор щоденника зазначає: «...был то давний козак, се домий моря и бунтов принципал; много умел зрад и чаров на повітря, на стрельбу, але кому идет на погибель и ворожка не допоможе...» [3, 229].

З того ж джерела дізнаємося про окремі тактичні «чарівні» заходи козацького війська під час захисту міста Говтва (Голтва): «...Чтоб еще больше обеспечить свое положение, разсадили они (козаки – О.Х.) по высоким крышам в Голтве чаровников и чаровниц, которые завидев неприятеля, должны были заморозить во вред ему порох, огнестрельное оружие, воздух и огонь...» [12, 334]. Тут бачимо окрему групу «спеціального призначення», що відрізняється від характерників, яка мала за мету «своїми методами» завадити ворогу під час штурму містечка, при першому візуальному контакті ворожого війська. Як результат, комплекс заходів з боку козаків призвів до того, що армія коронного гетьмана С. Конєцпольського, втративши 3500 чоловік вбитими і пораненими, відступила до Лубен [14, 84]. Акцентуємо увагу, що слово «характерник» не використане С. Окольським, а з'являється вже у П. Куліша.

Друге джерело також загально відоме і висвітлює події осади Старого Бихова в серпні 1654 року козацькими військами під проводом Івана Золотаренка – «Літописець або невелика хроніка пізніх справ і історії» Іоахіма (Якіма, Юхима) Єрлича православного шляхтича, що жив у Києво-Печерському монастирі. Саме на цей твір знаходимо посилання у численних авторів, оскільки він є шанованим і важливим, таким що вірно й неупереджено відобразив час, про який в ньому йдеться. Нас цікавлять фрагменти, в яких йдеться про відомого соратника Б.Хмельницького – Івана Золотаренка.

Особа полковника Золотаренка, овіяна легендами та переказами. Ще за життя цей ніжинський полковник, що зарекомендував себе як хоробрий і талановитий ватажок, наводив страх на визволених з-під польської влади

білоруських землях. Про загибель Івана Золотаренка та подальшу долю його тіла знаходимо у відомій праці Георгія Кониського «Історія русі або Малої Росії» наступне: «...наказний гетьман Золотаренко, повертаючись з військом... в середину Білорусії, і проходячи місто Старий Бихів, пострілом з рушниці, виконаним з засідки на одній дзвіниці католицьким органістом, Томашем, був убитий, а органіст зізнався добровільно, що підбурений до цього злочину католицькими ксендзами, що дали йому кулю для рушниці зі священної чаші, за його словами освячену і закріплену навмисними заклинаннями; ...дійсно, по огляду найшлася та куля незвичною, і в ній начиння було срібне з латинськими літерами! Тіло вбитого Золотаренка було відправлено на Батьківщину його, в місто Корсунь, для поховання в тамошній дерев'яній церкві, на кошт його збудованій. Але коли почалось поховання в присутності численного народу і духівництва, то громовим ударом запалено церкву, і тіло вбитого, разом з церквою, згоріло в попіл. При чому кілька погоріло і людей з духівництва і народу, що зібрався при дверях церковних і задихнувся від тісноти і вогню, до чого в більшості призвело те, що єдині були двері, так влаштовані за зразком католицьких церков...» [10, 128]. Далі Г.Косинський коментує вищезгадані події: «Про цю випадковість польські народні письменники помітили в хроніках своїх і внесли в історію безглузду байку, ...що ніби то Золотаренка пожерло пекло, з повним своїм диявольським тріумфом і величчю, за те, що вся Польща, судячи про Золотаренка по військовому мистецтву його і великим успіхам, заключала і назавжди затвердила, що наче він був великий *характерник* або *чародій*, тобто *чарівник*, що володів багатьма дияволами, від яких мав таку незвичайну силу у війні і, під кінець, в задоволення послуг їх, був узятий з такою помпезністю прямо в пекло» [10, 128]. В наслідок недовіри численних авторів до вищезгаданого твору Г. Кониського, слід звернутися до інших авторів, які також згадують наведені події.

Про вбивство І.Золотаренка знаходимо у Самовидця більш стисло інформацію, де не сказано про кулю з написами: «А Іван Золотаренко, ... подийшов з войсками козацькими под Быхов Старый и там оный в обложенню держал, где на коню, под час птребы, оного на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Быховым» [13, 24]. Також, у Самовидця згадується трагедія, що сталася в корсунській Миколаївській церкві де знаходилося на катафалці тіло наказного гетьмана, в день Різдва Христова. Він навіть вказував, що сам був на похованні тіла Золотаренка і натерпівся страху немало. Причиною пожежі він вказує необережність пономаря, який погано загасив свічку. Наводить цифру загиблих людей (430) з величезного натовпу, що зібралися в церковну споруду і не встигли вибігти звідти під час пожежі [13, 25]. Самовидець вказує, що обгорілий труп І. Золотаренка, в новій труні, було оправлено в іншу корсунську церкву – Різдва Христова, але і там «подвокротше загорувался», поки не скінчилося погребіння [13, 25].

У інших авторів (Г.Грабянки, П.Полуботка) дані події також подано доволі стисло. Таким чином лише у Г. Косинського знаходимо в тексті слово «характерник».

Термін характерник знаходимо, також, у Б. Дедицького. Він, серед характерників у козацькому війську вказує отамана Кривоніса: «...Не пора уже была Вишневецкому идти вторично усмирять Немиров, бо в других его маетностях грабил и палил все его добытки грозный характерник Кривонос, который мов громовая туча явился на Волюню, метая докола пострах и знищенье на ляцкие дворища. С Кривоносом справа была не так легка, як с Немировскими мещуками...», або «...Два разы потолкался би с загоном того характерника: раз под Старым-Константиновом, а другой раз аж при Россоловицах за рекою Случем под границами Польци. В обоих тех битвах мужественный князь як и боролся хоробрю, яки и доказывал чудо военной вправы и искусства, а таки в-конец стративши своей шляхты до 4000 мужа,

принужден был як-непышный уступить до Збаража, оставляя Кривоносу вольное поле до руйнованья ляцких добр по всему Волянню» [2, 43-44].

У всіх віднайдених і приведених вище згадках про характерників, підкреслюється їх індивідуальність і відокремленість від інших. Як правило всі вони в XVII ст. займали значні посади і керували певною кількістю козацького війська, очолювали певні військові угруповання. Хоч на постатях «давніх козаків» польські мемуаристи у більшості акцентують увагу, використовуючи для опису низку термінів, проте саме слово «характерник» у вищезгаданих польських джерелах не зустрічається. Всі варіанти його використання, приведені у авторів XIX ст. Це ж стосується і терміну «пластун».

Також, в працях XIX ст., які стосуються вже подій періоду Нової Січі (XVIII ст.), знаходимо термін «характерник». Наприклад, у спогадах колишнього запорожця Микити Коржа, опублікованих Скальковським знаходимо: «...И направлялись гайдамаки знакомою дорогой, по которой не раз ходил казак в Польшу. Отряды гайдамаков всегда ходили под предводительством опытного вождя, или «ватажки», знавшего степь и дорогу к Польше, как свои пять пальцев. Большею частью это были, так-называемые «характерники», то есть люди, которые через свое удальство, прослыли между товарищами за волшебников, которых не берет никакое оружие. Во главе таких то «характерников» шла «голота»...» [9, 556].

Як бачимо, вельми потрібним є з'ясування часу виникнення терміну «характерник», уточнення його значення, відокремлення від низки побутуючих порівняльних (близьких до нього) термінів, які асоціативно поєднують з ним різні автори. Продовження пошуків інших варіантів згадки характерників в історичних працях та джерелах дозволить більш чітко зафіксувати прикметні ознаки і характеристики притаманні воїнам, при визначенні яких використовується даний термін, встановити їх чисельність і висвітлити певні сторінки загадкової складової козацького війська XVIII-XVIII ст.

Джерела та література:

1. Гуржій О., Корнієнко В. Міф, у який хочеться вірити // Історія України. – № 42, 2002. – С. 5-11;
2. Дедицкий Б.А. Народная история Руси от начала до новейших времен после наилучших историков. Ч. 3. – Львов: Тип-я Института Ставропигийского, под зарядом Стефана Гучковского, 1870. – С. 43-44;
3. Дневник Симеона Окольскаго. 1638 // Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке составил Самоил Величко. – Т. IV. Приложения. – К., 1864. – С.229-230;
4. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Т.Каляндрук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – 288 с.;
5. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Т.Каляндрук. – Л.: Піраміда, 2007. – 304 с.;
6. Картечева Ю.О. Психологічний образ характерників: етно-національний зріз // Грані. Флософія. № 4 (108) квітень 2014. – С. 61-69;
7. Кікоть А.А. Образ козака в українській культурі // Культурологія. Філологія. Музикознавство. – Вип II (1). – 2014. – С. 35
8. Козлов А.В. Типи мислення, мовлення й діяння характерників // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. № 2. – Запоріжжя, 2008. – С. 124-127;
9. Козловский К.Е. Поляки на Заднепровской Украине в XVIII веке // Русский вестник. Журнал литературный и политический издаваемый М.Катковым. Т. 45. – Москва: Университетская типография (Катков и К°), 1863. – С. 556;
10. Кониский Г. История руссов или Малой России. – М.: Университетская типография, 1846. – С. 128;
11. Котляр Ю.В. Козаки-характерники: ведичний і фольклорний аспекти / Ю.В. Котляр // Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. Петра Могили]. Сер. «Історія». – 2011. - Вип. 134. Том 147. – С.74-78;

12. Кулиш П. Польско-Казачья война 1638 года // Отечественные записки, журнал учено-литературный и политический. Т. CLVI. – СПб.: тип-я А.А.Краевского, 1864;

13. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – М.: Университетская типография, 1846;

14. Мандзяк В. Лукім'я // Битви української середньовічної та ранньомодерної історії: Довідник. – Львів: Літопис, 2011. – 432 с.;

15. Матвеев В. Українське характерництво як езотерична система самореалізації особистості // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія № 2 (2) – К., 2014. – С. 56-59;

16. Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775) – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 255 с.;

17. Рошко О. Езотеричні засади характерництва (феномену українського козацтва) // На шляху до синтезу філософії, релігії і науки: тези II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 10-11 квітня 2009 року / за ред. І.В.Карівця. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 156-158;

18. Старік О.В. Пам'ятки матеріальної та духовної культури запорозького козацтва на території Південної України. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. Наук. – Дніпропетровськ: НГУ, 2008. – С. 144;

19. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.;